

Власний голос батька соціалістичної правди

Доналд Фенгер

Maxim Gorky, Selected Letters. Andrew Barratt and Barry P. Sherr, editors and translators. — Clarendon Press, Oxford, 1997, 391 pp.

«Людина — це звучить гордо!» Хто сьогодні міг би повторити цю найзнаменитішу фразу Горького, не відчувши в ній якоїсь фальші? Вельми спокусливо ототожнити його з його сучасниками Веллсом і Голдсворсі й подивитися на нього просто як на письменника, чия популярність колись була величезною, але чия доба давно минула, чий естетичні та політичні словники позначені ганебним тавром доби катастроф; як на постать автора не лише надміру плідного, а й надміру знайомого, надміру розквалитого далеко не найкращими людьми, надміру скомпрометованого. Скорше мертвого, аніж живого.

Та попри всі ці аналогії його винятковість залишається абсолютною. Вона принесла йому славу, спочатку в Росії, потім — і в усьому світі, яку він утримував упродовж чотирьох бурхливих і драматичних десятиріч аж до своєї смерті 1936 року, славу, переважану широкомасштабною значущістю в кількох сферах діяльності, у політичній та в культурній не менше, ніж у літературній.

Вона досі чекає всебічного та адекватного аналізу. Навіть її головні складники досі не стали темою неупередженого й докопального розгляду. Немає жодної праці ні англійською, ні російською мовами, яка розглянула б його творчу спадщину в повному обсязі. Найкращі критики торкалися цієї теми побіжно і/або вибірково. Не існує консенсусу й щодо порівняльної вартості його творів. Він створив музейні шедеври — п'єсу «На дні», наприклад, — які належать до постійної довгочасної колекції, хай і рідко відвідуваної. Він залишив нам зразки великого й досі актуального письменства у своїх спогадах про Толстого, Чехова, Андрєєва, принаймні в першій частині своєї автобіографічної трилогії і малому жанрі белетристики. Але марно було б шукати адекватного, не кажучи вже про зразкове, зібрання його творів — такого видання не було навіть російською мовою. І хоча Томас Манн і Марина Цвєтаєва вважали його гідним Нобелівської премії, ми — і в це «ми» я включаю також росіян, звільнених сьогодні від обов'язку схилитися перед офіційними кумирами та проклинати відступників — ще далекі від того, аби побачити найуспішнішого російського письменника своєї доби як постать цілісну й чітко окреслену.

Англomовний варіант цієї статті опубліковано в «Times Literary Supplement». Друкується з дозволу автора.

Почасті причина цього лежить у своєрідній феноменології, пов'язаній з ім'ям Горького, яким можна позначити власне людину, що обрала собі такий псевдонім, автора, присутнього лише в його творах, а ще легенду, яка утворилася від поєднання першого з другим і майже відразу після появи першої публікації Горь-

кочасному розумінні. Газетярі переслідували його завжди і скрізь, хоч би куди він подався. Його обличчя красувалося на поштівках, на сірникових коробках, на цигаркових пачках. Цей Пешков був скромний до сором'язливості, й це також підживляло легенду. Він надивовижу тяжко працював, читав геть усе (і все на-

ний роман, має оповідати про те, що відбувається з людськими прагненнями; вона вимагає від свого героя напрути — генеративної присутності особистого «я» поряд із «я» соціальним, а Горький залишив надто мало відомостей про те своє особисте «я». Глибоко зацікавлений у поведінці й байдужий до вивчення пружин, які нею рухають, та до її наслідків, він зробив усе від нього залежне, щоб тими самими рамками була обмежена і цікавість тих, хто писав про нього.

Отже, попри всю свою унікальність, його також, мабуть, стосуються слова Мандельштама, який сказав, що внаслідок світової війни та революції європейці загалом і росіяни зокрема будуть викнуті зі своїх біографій, «як бильярні кулі зі своїх луз», могутніми позаособовими силами, котрі поступово перетворили індивідуальну мотивацію на щось нікчемне й непотрібне. Замість біографії, вважав Мандельштам, стала можливою лише хроніка або міф — оповіді про долю — і це, можливо, справді єдині форми, в які можна увібрати незвичайний життєвий шлях Горького.

Рецензована тут добірка його листів (177 із понад 9000) ставить на меті оживити інтерес до Горького, але її експериментальний характер аж надто впадає в вічі. Ця добірка, запевняють видавці, пропонує аналіз тимчасовою заміною «справді вичерпної біографії» (появу якої вони вважають можливою, але не сподіваються побачити скоро), вона робить спробу показати особистий бік його життя, давши Горькому змогу «розповісти про себе своїм власним голосом». Але цю мету, на жаль, підрубить під самий корінь принципова стриманість самого ж таки автора. «...Все особисте, як я переконався, — пише він у листі до дружини 1908 року, — напрохуд нікчемне. Аж ніяк не рекомендуючи зрестися себе, я кажу лише про потребу знайти, зрозуміти й плекати в собі людське. Особисте — не надто людське».

Леонідів Андрєєв він говорить те саме ще прямолінійніше й категоричніше:

Я ніколи нікому не дозволяв копіюватися в своєму особистому житті й не збирався дозволити. Я це я, і нікому немає діла до того, де мене болить, як що справді мене болить. Відкривати свої вирази перед усіма, чуhati їх на людях, купатися в власному гнії, бризкати своєю жовчю людям у вічі, як то робили чимало письменників — найогиднішим серед них я назвав би нашого злого генія Федора Достоєвського — це заняття бридке й шкідливе...

Неумисний саморозкриття, проте, буває важко уникнути, як то можна переконатися, читаючи найпер-



К.Д.Трохименко. О.М.Горький читає твори Т.Г.Шевченка селянам у селі Мануйлівці. 1949

кого стала жити власним і досить-таки прикметним життям.

Народившись 1868 року як Олексій Максимович Пешков, «Максим Горький» буквально вдерся на російську літературну сцену в середині 1890-х років, представляючи власною особою і зображуючи у своїй творчості новий прошарок суспільства. Його ставлення до літератури теж було цілковито нове. Це був письменник, який справді вийшов із самої гущі «народу», який писав про народ і для народу, причому без того слізно-благочестивого співчуття до народних страждань, яке було традиційним у колах інтелігенції; цей письменник щиро ненавидів того самого російського мужика, якого Тургєнев, Толстой і Достоевський вважали мало не святим; самоук ніцшеанського типу, енергійний, бунтівний, він ще вкладався в жодну класифікацію.

Його новизна набирала сили в тому поєднанні, в якому особистість і творчість взаємно виснажувалися. Найважливішим, відзначив Борис Ейхбаум, було те, що він бачив, знав і умів те, чого жоден російський письменник до нього не бачив, не знав і не вмів. «За його історіями від самого початку маячила легенда його життя».

Ставши письменником, цей «депутат від анонімних мас» став водночас чимось більшим, аніж письменник, — не мудрецем, і не пророком на зразок своїх славетних попередників, а феноменом, раніше не баченим у Росії; знаменитістю в нашому су-

завжди запам'ятовував), цікавився кожним стрічним і якось зауважив, що міг би намалювати десять тисяч портретів дуже різних людей, із якими зводила його доля.

В Росії ще ніколи не було письменника, чий образ і життя так суперничали би з його творами, що іноді навіть переважали їх. То був життєвий шлях Максима Горького, а не Олексія Пешкова. Його головні етапи начебто добре відомі: Горький — блукач і літописець напівзурбанізованих мас; Горький — друг Леніна і збирач грошових пожертвувань для більшовиків; Горький — противник іще неопереного лєнінського режиму 1917-18 років; Горький — рятівник російських письменників і вчених у роки громадянської війни; Горький — добровільний вигнанець і автор темних квазісимволістських оповідань у 1920-х роках; Горький — засновник і батько радянської літератури та винахідник «соціалістичного реалізму»; Горький — тоталітарний апологет ГУЛАГу та проповідник невідбавної класової ненависті, увічнений в останні роки свого життя всіма державними лавами, а насправді в'язень Сталіна, якого той вельми ймовірно наказав убити.

Нам бракує сьогодні ретельної біографії, яка задовольняла б найсучасніші вимоги та прояснила б суперечності життєвого шляху цієї непересічної постаті, поставивши в центр свого опису «реального Горького». Цілком може статися, що такої біографії ми ніколи й не матимемо. Серйозна біографія, як і серйоз-

Критика

шого та найостаннішого з опублікованих у цьому томі листів. Їх розділяє сорок сім років. Під першим, що його адресовано Леву Толстому, стоїть підпис 21-річного Олексія Пешкова (він ще не письменник і візьме собі псевдонім три роки по тому). Останнього 68-річний Горький написав за місяць до своєї смерті М.Накорякову, чиновникові, який керував тоді Державним видавництвом художньої літератури. Ці два листи досить яскраво характеризують траєкторію життєвого шляху Горького. Нікому не відомий робітник залізниця, який звертався до найсвітлішого з російських письменників від імені цілої групи товаришів і підписав свого листа «за всіх», сам згодом став найзнаменитішим письменником Росії. Його оселили в одному з найрозкішніших московських будинків, йому надали дачу в Підмосков'ї і віллу в Криму («від народу», як йому хотілося вірити), до його політичних порад дослухалися найвищі вожді країни. А проте щось-таки залишилося в ньому незмінним.

Ось лист до Толстого, написаний у квітні 1889 року:

Леве Михайловичу!

Я був у Вас у Ясній Полянці й у Москві; мені сказали, що ви хворієте й не можете прийняти.

Вирішив написати Вам листа. Річ ось у чому: кількох людей, які працюють на залізницях, — в тому числі й той, що пише до Вас, — захоплені ідеєю самостійної праці й життя в селі, вирішили присвятити себе хліборобству. Та хоч ми й одержуємо платню — близько тридцяти рублів на місяць — особисті наші заощадження мізерні, й доведеться дуже довго чекати, поки складеся сума, потрібна на те, щоб придбати садівку.

І от ми зважилися вдатися до Вашої допомоги. У Вас, ми чули, багато землі, яка не обробляється. Ми просимо дати нам кланітик цієї землі.

А це: крім суто матеріальної допомоги, ми сподіваємося допомоги моральної, Ваших порад і настанов, які допоможуть нам успішно здійснити свій задум, а також і того, що Ви не відмовите нам дати книжки "Сповідь", "Моя віра" та інші, заборонені для продажу.

В листі до Накорякова, що датується початком травня 1936 року, Горький відхиляє пропозицію укласти для видання антологію, що підсумувала б двадцятирічний період існування радянської поезії, і хоча він посилається на свою некомпетентність, проте не приховує, що не може прийняти цю пропозицію з огляду на «зміст і суть» планованої книжки.

Я дуже наповняю на сюжетності віршів, на їхньому конкретному історичному змісті. Панове поети, надміру й на шкоду змістові перейняті майстерністю форми, надто звисли вихвалитися та хизуватися цією майстерністю, забуваючи, що в цій царині їм ніколи не вдається перекласти французів та англійців. Поети, любонь, наполюгаються, щоб було показано саме цю майстер-

ність, — не погоджуйтеся з ними.

Майстерність, звісно, має бути показана, але передусім покажіть ширість і силу натхнення. І — покажіть інтернаціональні мотиви поезії вашої! Тут, здається, крім "Гренади", — анічогісінько. Як же так? Інтернаціоналісти, а життя пролетарських сусідів не хвилює їх, не розбуджує в них ані гніву, ані радості, ані ненависті? Дуже дивно!

Проте ще є час, і можливо, ми знайдемо поетів, які заповнили б цю ганебну прогалину. А вона таки справді ганебна!

Спільний елемент у цих двох листах, який не слід плутати зі звичайною наївністю, відзеркалює емоційний імператив, який формував і творчу діяльність Горького, і його громадську поведінку. Поет Владислав Ходасевич, автор, можливо, найпроникливіших з усіх, що ми маємо, спогадів про Горького, пише саме про це, коли зазначає, що «цьому великому реалістові насправді до впадиби тільки те, що прикрашає реальність, відвертає від неї, або не вважає на неї, або просто додає до неї щось таке, чого в ній немає».

Ранній приклад такого ставлення до реальності ми знаходимо в листі Горького до Чехова, датованому 5 січня 1900 року. Автор із радістю констатує, що його адресат «убиває реалізм», розтягуючи його до самих меж, вичерпуючи з нього останні можливості. Бо, пояснює він, «настав час, коли ми потребуємо чогось героїчного: всі прагнуть збудного, яскравого, щоб не було схоже на життя, а було вище за нього, ліпше, красивіше. Конче треба, щоб теперішня література починала потроху прикрашати життя, і як тільки вона розпочне це, — життя прикраситься, тобто люди заживуть жвавіше, яскравіше».

Вони муситимуть так жити, бо іншого виходу для них просто немає, бо альтернатива, з погляду Горького, надто жахлива, аби припустити саму її можливість. Коли 1911 року з Лувру викрадають «Мону Лізу», Горький сприймає це як подію трагічнішу, ніж смерть Толстого, яка стала рік перед тим.

Смерть, принаймні, явище природне, неунічне, але цей випадок не може визнати природним: він виявляє ще раз, наскільки тонкий і вразливий той шар культури, що ним ми даремно так пишаємося, маючи варварів поміж нас і всередині нас.

Ця переконаність лежала в основі тих героїчних зусиль, яких він докладав, аби врятувати культуру одразу по революції, організувавши видання російських перекладів великих творів світової літератури, яке субсидувала держава і яке врятувало від голодної смерті чимало інтелектуалів. Але ця ж таки переконаність вела за собою інші, менш позитивні наслідки. «Усе, що називається культурою, — писав він пізніше, — постоєло з інстинкту самозахисту і створене працею людини в процесі її боротьби з мачухою-природою; культура — це результат поривання людини створити силою своєї волі, свого розуму (і, додає він

в іншому місці, насильницькими методами. — Д.Ф.) — другу природу». В нього всього мало бути по двоє: дві природи і, що видається куди небезпечнішим, дві правди.

1932 року в листі до Василя Гроссмана він пише:

Автор каже: "Я писав правду". Він має поставити собі два запитання: одне — котру? друге — навіщо? Ми знаємо, що існують дві правди і що в нашому світі кількісно переважає підла й брудна правда минулого, а — на смерть їй — народилася й зростає інша правда.

За три роки перед тим у листі, який, на жаль, не вийшов до цієї добірки, Горький пояснив своє рішення повернутися до Советської Росії як вибір між «двома правдами», але зробив це виразніше, відвертішими словами:

Річ у тому, що я щиро й невольгано ненавиджу правду, яка на дев'яносто дев'ять відсотків є гідотою і брехнею.

Засудивши звичай «осліплювати людей отруйною курявою буденної правди», він проголосив, що віддає перевагу «іншій правді, яка не змінювала б, а збільшувала робочу та творчу енергію».

Непохитна віра Горького в існування «іншої правди» пояснює божественні практичні рекомендації, яких безліч у доволі найвищих листах його останніх років. Роменові Роллану 1934 року він повідомляє, що «ми припинили гострити всі металеві інструменти, бо досягли того, що вони самозагострюються в процесі роботи. Це дає змогу заощаджувати безліч часу та металу». Секретареві Політбюро у справах культури він наприкінці 1935 року пропонує план, як практично відповісти на численні нарікання з приводу того, що «нам бракує серйозної літературної критики»:

Слід зібрати 20-30 критиків і організувати для них постійний семінар довкола, скажімо, теми надзвичайної ваги, такі як "Історія літератури". Такий семінар необхідний із двох міркувань: по-перше, критики потроху там навчатимуться, а по-друге, там розв'язуватимуться найважливіші проблеми історії літератури. Молотову він скажиться, що у Спілці письменників через п'ятнадцять місяців після I з'їзду досі не відбулося жодних серйозних дебатів.

Не бачив, щоб письменники спілкувалися зі стаханівцями, щоб Спілка організувала для них бодай один літературний вечір! Що це — параліч? Саботаж? Зловісний підтекст цього останнього слова переносить нас у світ багато чорніший, ніж ми знаходимо в цих листах, це власне, тільки слабкий натяк на його тверду віру в існування «невидимого ворога», якого він так палко закликав люто ненавидіти. Приміром, у листі 1934 року до секретаря Спілки письменників він шкодує, що досі навіть не розпочато спорудження «пам'ятника Морозову». Лаконічна примітка видавців пояснює, що юний Павлик Морозов став «національним героєм після того, як був убитий селянами за те, що виказав владі власних бать-

МИКОЛА ІЛЬНИЦЬКИЙ



КРИТИКИ



І КРИТЕРІЇ

ARS POETICA

Микола Ільницький
Критики і критерії.
Літературно-
критична думка в
Західній Україні 20–
30-х рр. XX ст.
Львів: ВНТЛ, 1998.

Книжка є першою спробою характеристики літературного життя на західноукраїнських землях 20–30-х рр. XX ст. крізь призму критики. Автор окреслює загальну атмосферу гострих протистоянь між представниками різних ідеологічних та естетичних орієнтацій (націоналістичної, марксистської, католицької та ліберальної), породжених тогочасною історико-культурною ситуацією, а також подає портрети критиків — найпомітніших представників основних літературно-мистецьких угруповань. Книжка заповнює деякі прогалини на карті історії української літератури. Робота виконана в Інституті літературознавчих студій Львівського державного університету ім. І.Франка.

ків». Але ставлення до цієї події Горького остаточно прояснюється лише в газетній статті, де він пише про молодіжну кампанію боротьби з бур'янами та шкідниками в сільському господарстві:

Боротьба з дрібними шкідниками – бур'янами та гризунами – навчила дітей боротися також проти великих, двоногих. Тут доречно нагадати подвиг піонера Павла Морозова.

Де той центр, де той елемент спорідненості, який поєднує письменника-свідка з письменником-ідео-

логом, колишнього бунтівника з апологетом тоталітаризму, гуманітарника з потенційним убивцею, оборонця нових літературних талантів із людиною, яка повчає письменників, що їм можна писати, а чого не можна? Дарма шукати в листах Горького бодай натяк на втіхи чи слабості автора, не кажучи вже про сумніви, самороздвоєння, емоційні та моральні прикrostі.

Можливо, щоденники або ті листи, що досі припадають пилюкою в архівах, проллють світло на поставлені запитання. Хоча це малоймо-

вірно, з огляду на вічно вороже ставлення письменника до голої неприкрашеної правди. А тим часом, поки ми чекаємо на нові відкриття, було б добре зібрати в одному томі найкращі аналітичні розвідки, присвячені феномену Горького. Туди, безперечно, мають увійти есеї Бориса Ейхенбаума і Віктора Шкловського; витяги з виданої 1924 року книжки Корнія Чуковського «Дві душі Максима Горького» та з недавно опублікованих щоденників того ж таки Чуковського; некролог Георгія Адамовича; чудові мемуари Ходасевича,

Анненкова та Ніни Берберової; і проникливий аналіз духовного профілю Горького, що його здійснив Борис Парамонов, – у всіх цих авторів я знаходив щось нове й інформативне до проблеми, яку я намагався бодай ескізно поставити. Усі ці праці, крім двох останніх, написано більш як півстоліття тому, але всі вони наповнені свіжою інформацією і, наскільки мені відомо, жодна з них (за винятком спогадів Ніни Берберової) досі не доступна англomовному читачеві. □